

Adrian Poloczek, Agata Poloczek

Kościół pw. św. Michała Archanioła w Żernicy – wybrane problemy konserwatorskie

---

Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 4, 225-237

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kościół pw. św. Michała Archanioła w Żernicy – wybrane problemy konserwatorskie

Adrian Poloczek, Agata Poloczek
RECO-Konserwacja Zabytków Sp. z o.o

Kościół pw. św. Michała Archanioła w Żernicy znajduje się na Szlaku Architektury Drewnianej województwa śląskiego (powiat gliwicki). Obiekt wpisany został do rejestru zabytków dawnego województwa katowickiego na podstawie decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach, 10 marca 1960 roku, pod numerem A 375/60. Wzniesiony w 1661 roku (wieżę, niegdyś wolnostojącą, zbudowano w 1518 roku). Ufundowany został przez opata cysterskiego klasztoru w Rudach Wielkich – Andreasa Emanuela Pospela¹. Wnętrze tej wyjątkowej świątyni zdobi piękna, unikatowa, barokowa polichromia.

Celem wszystkich prac związanych z rewaloryzacją kościoła było jego przebadanie pod kątem historycznym, dendrochronologicznym, archeologicznym tudzież chemicznym, przeprowadzenie pełnej konserwacji technicznej oraz estetycznej świątyni – konstrukcji, jak również wspaniałych malowideł, które ozdabiają ponad 530 m² ścian i stropów kościoła².

W trakcie prac trwających prawie 10 lat pojawiło się kilka różnych problemów konserwatorskich. Pierwszy dotyczył przechylenia bryły kościoła. W związku z tym pojawiły się pytania o rektyfikację obiektu. Czy kościół prostować? Do innych problemów należał wybór metod zabezpieczeń przed dalszymi zmianami dotyczącymi przesunięć ścian. Pojawiły się również

■ 1 *Drewniane kościoły – na spichlerzowych szlakach powiatu gliwickiego*, red. J. Pleszyniak, Katowice 2012, s. 81.

2 *Ibidem*, s. 85.

pytania związane z wymianą najbardziej zniszczonych belek zrębu – podwalinowych oraz umiejscowionych pod parapetami okiennymi. W jaki sposób je wymienić, aby nie uszkodzić zalegających na nich malowideł?

Pod koniec 1999 roku przeprowadzono prace badawczo-poszukiwawcze polichromii. Wykonane odkrywki ujawniły fragmenty malowideł na wszystkich ścianach i stropach. W latach 2001–2003 kościół został poddany konserwacji technicznej, podczas której całkowicie odsłonięto polichromię³. W roku 2004 przeprowadzono prace renowacyjne konstrukcji zrębowej i fundamentów, naprawiono również dach oraz pokrycie gontowe. W latach 2005–2008 przeprowadzono konserwację estetyczną malowideł we wnętrzu kościoła:

- wykonano badania chemiczne spoiw i pigmentów,
- usunięto wtórne łatki płócienne znajdujące się na ubytkach, sękach i w miejscach styku belek zrębowych,
- uzupełniono ubytki drewna,
- poddano konserwacji oryginalne łatki płócienne z polichromią umiejscowione na sękach i w miejscach styku belek zrębowych,
- scalono kolorystycznie (patynowanie) nowe belki, wstawki z drewna oraz kity,
- uzupełniono ubytki gruntu,
- zrekonstruowano ubytki warstwy malarskiej,
- utrwalono polichromię na całej powierzchni,
- opracowano dokumentację opisową i fotograficzną.

Prace przeprowadziła firma PKZ Conres (2001–2006) a następnie firma RECO Konserwacja Zabytków (2007–2008). Od rozpoczęcia prac odkrywkowych do zakończenia prac konserwatorskich, kierownikiem zespołu był konserwator dzieł sztuki – Adrian Poloczek.

Kościół – jednonawowy, orientowany – zbudowano w konstrukcji zrębowej z drewna jodłowego (zrąb) i świerkowo-jodłowego (więźba dachowa)⁴. Od strony zachodniej do nawy przylega wieża dzwonna w konstrukcji słupowej. Od północy znajduje się przybudówka mieszcząca zakrystię z osobnym wejściem, kruchtę oraz składzik. Nawa przykryta płaskim stropem z dwoma krzyżującymi się podciągami. Prezbiterium, w bocznych strefach, przykryte jest stropem płaskim, zaś w części

■ 3 *Nasze serca dla kościoła św. Michała Archanioła w Żernicy*, oprac. P. Ludwig MSF, Gliwice 2008, s. 16.

4 A. Konieczny, *Sprawozdanie z badań dendrochronologicznych zabytkowych kościołów w województwie śląskim przeprowadzonych w 2008 roku*, [w:] *Odkrycia, badania, konserwacje*, red. G. Bożek, Katowice 2009 [Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego, t. 1], s. 122.

Fot. 1. Ściana północna prezbiterium – Chrystus na krzyżu adorowany przez klęczących przedstawicieli stanów społecznych duchownych i świeckich oraz przedstawienia pozostałych sakramentów w tondach (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 2. Ściany: północna (po lewej) – fragment polichromii przedstawiający stan świecki (postaci klęczące) adorujący Chrystusa na krzyżu (u góry), scenę z życia Hioba (u dołu); północno-wschodnia (po prawej) – fragment polichromii przedstawiający ojców Kościoła (postaci stojące – u góry) i scenę z życia św. Aleksego (u dołu)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 3. Ściana północna prezbiterium – wić roślinna (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 4. Ściana północna – przedstawienie Hioba (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

środkowej – pozornym sklepieniem kolebkowym. Kościół ma długość 25,82 m i szerokość 13,24 m. Posadowiono go na fundamentach mury- wanych z kamienia łamanego (na zaprawie wapiennej) o szerokości około 0,5 m i na głębokości 0,5 m poniżej poziomu terenu. Ściany fundamentowe wzniesiono 0,2–0,4 m powyżej poziomu terenu, na tej wysokości znajduje się również posadzka kościoła.

W kilku miejscach, zwłaszcza od strony północnej, w 1852 roku ściany fundamentowe przemurowano cegłą na zaprawie wapiennej. Wątkiem ceglany zastąpiono w tym miejscu belki podwalinowe.

To dobry moment, żeby postawić pytanie, czy powyższe działanie miało wpływ na przechylenie się bryły kościoła, które nastąpiło w dwóch osiach budynku? Wzdłużnie, w stronę prezbiterium i poprzecznie, w kierunku południowym. Problemem konserwatorskim, który należało rozwiązać, było podjęcie decyzji, czy rektyfikować obiekt, czy pozostawić go w zastanej formie. W latach 90. XX wieku powstało kilka opracowań i projektów dotyczących tego zagadnienia, w postaci prac dyplomowych pod kierunkiem dr. inż. Piotra Łobody na Wydziale Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach. Wszystko zmierzało ku temu, aby kościół wyprostować. Ten kierunek działania został przerwany po przebadaniu wnętrza z powodu odnalezienia polichromii⁵. Wykonane odkrywki ujawniły malowidła występujące na całej powierzchni wnętrza kościoła. Fakt występowania polichromii z okresu powstania obiektu wymusił wszczęcie na nowo dyskusji na temat dalszego postępowania.

Odsłonięto całą polichromię, komisyjnie potwierdzono jej wyjątkowy charakter historyczny i artystyczny. Wyciągnięto wnioski, że w związku z bardzo złym stanem zachowania belek zrębowych, stanowiących podłoże malowidła, prostowanie kościoła może spowodować uszkodzenie malatury poprzez prawdopodobne zmiążdżenie krawędzi belek zrębowych. Zdecydowano, że budowla nie będzie prostowana, a wykonane zostaną prace wzmacniające konstrukcję w formie drewnianych ram – zastrzałów – utrwalających zaistniałe przekształcenia i zapobiegających ich powiększaniu się. Konstrukcje wsporcze oparto na betonowym fundamencie. Pogłębiono oraz naprawiono fundamenty. Wymieniono osypujące się, zmurszałe belki podwalinowe i zręby w partiach ścian pod oknami nawy, prezbiterium oraz północno-zachodniego naroża kruchty. W miejscach, gdzie podczas poprzednich remontów drewno zastąpiono przemurowaniem z cegły, ponownie zabudowano bale drewniane.

■ 5 *Nasze serca...*, s. 11.

Kolejne pytanie: jak doszło do przechylenia? Próbę odpowiedzi, jak i szczegółowy program naprawy konstrukcji, znajdziemy w opracowaniu: *Ekspertyza konstrukcyjna kościoła drewnianego w Żernicy koło Gliwic* autorstwa dr. inż. Zbigniewa Pająka i dr. inż. Łukasza Drobca, gdzie w rozdziale *Ściany obiektu* stwierdzono, że przyczyną przechylenia kościoła były uszkodzenia korozyjne belek podwalinowych na skutek zawilgocenia elementów drewnianych, spowodowanego brakiem poziomej izolacji przeciwwilgociowej na styku murów fundamentowych i podwalin oraz za nisko wypuszczonych powyżej powierzchni terenu murków fundamentowych. Zawilgocone drewno wygenerowało idealne warunki dla rozwoju owadów szkodników, grzybów i bakterii, które doprowadziły do uszkodzenia jego struktury. W 1852 roku część skorodowanych belek podwalinowych (od strony północnej, w okolicy ambony) usunięto i zastąpiono murkami ceglany (w obszarze największych uszkodzeń usunięto belkę podwalinową i dwie kolejne belki zrębu) – mur miał tam wysokość 11 cegieł⁶. Prawdopodobnie zabieg ten został wykonany nieprawidłowo, gdyż nie wymieniono wszystkich porażonych korozją biologiczną belek, tworząc w ten sposób nowe ogniska zarażenia.

Obiekt, pod wpływem naporu wiatru, na skorodowanych belkach podwalinowych ścian północnej i południowej, zaczął przechylać się w kierunku północnym. Analiza wiatrów wiejących w obszarze Górnego Śląska z kierunku południowego, południowo-wschodniego i południowo-zachodniego wykazuje, że stanowią one ponad 40% w stosunku do pozostałych kierunków. Wieją z największymi średnimi prędkościami 3,0 m/s. Od strony południowej obiekt nie ma osłony (np. w postaci drzew) i jest położony na wzgórzu. Opisałiśmy zatem jedną z prawdopodobnych przyczyn. Nie jest wykluczone, że w omawianym 1852 roku, podczas wymiany belek, nie dopilnowano stabilizacji budowli i to z tego powodu obiekt uległ przechyleniu. Mogło się również zdarzyć, że naprawę we wspomnianym czasie przeprowadzano na już przechylonym obiekcie.

Podsumowując, na stan zachowania obiektu wpływ miały czynniki:

- biologiczne: owadzie szkodniki drewna, grzyby, bakterie, naturalne starzenie się drewna;
- środowiskowe: opady atmosferyczne, zmiany temperatury, wiatr;
- z kręgu zaniedbań:
  - a) wadliwy system odprowadzania wód deszczowych z rynien i z terenu przy fundamentach,
  - b) nieprawidłowe przeprowadzanie napraw i remontów,

Fot. 5. Ściany południowo-wschodnia i wschodnia prezbiterium – przedstawienie apostołów (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 6. Ściana wschodnia prezbiterium – apostoł Jakub Młodszy (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

- c) brak zabezpieczeń odpowiednimi powłokami ochrony drewna,
- d) niewykonanie poziomej izolacji przeciwwilgociowej pod belkami podwalinowymi ścian wieńcowych.

Kolejnym etapem prac była konserwacja techniczna i estetyczna polichromii we wnętrzu kościoła. Stan zachowania malowideł ściśle związany był ze stanem technicznym drewnianego podłoża, czyli belek zrębowych i desek stropu. Decydującym czynnikiem wpływającym na zachowanie samej polichromii był fakt jego wielokrotnego przemalowania farbami o spoiwie olejnym. Oryginalne malowidło wykonano w technice chudej tempery.

Paradoksalnie, przemalowania farbami o spoiwie olejnym spowodowały utrwalenie malowideł, gdyż olejne spoiwo zawarte w warstwach wtórnych przesączyło i utrwaliło warstwę autorską. W przypadku kilku fragmentów nieprzemalowanych (za ołtarzami przy ścianie tęczowej, za lisciami) spoiwo oryginalnej malatury uległo degradacji, a w konsekwencji pudrowaniu. Niekorzystną stroną zjawiska przesączenia tłustym spoiwem olejnym było znaczne przyciemnienie oraz zażółcenie polichromii, zwłaszcza jasnych partii, takich jak karnacje, jasne partie nieba itp., oraz spowodowanie efektu transparentności malowidła.

Polichromia została wykonana na całej powierzchni wnętrza kościoła i zachowała się w bardzo dużym stopniu. Przedstawia bogaty program ikonograficzny. Warto wspomnieć, że jest sygnowana imionami: *Frideric Leopold*, które znajdują się na tabliczce przybitej do krzyża w scenie adoracji Chrystusa Ukrzyżowanego. Widnieją w niej postaci reprezentujące stany społeczne: duchowny i świecki adorujące krucyfiks. Malowidło to znajduje się na ścianie północnej prezbiterium. Chrystus Ukrzyżowany symbolizuje tu siódmy sakrament, pozostałe przedstawione zostały w tondach po jego obu stronach. Na ścianach prezbiterium podziwiać również możemy malowidła przedstawiające sceny z życia św. Aleksego i Hioba, cztery postaci ojców Kościoła, Adama i Ewę pod drzewem poznania dobrego i złego (ściana wschodnia, za ołtarzem), portrety dwunastu apostołów oraz kartusze małżowinowo-chrzęstkowe z wizerunkami założycieli zakonów (na ścianie zachodniej). Wszystkie sceny i postaci są podpisane. Malowidła, w partiach lamperii, uzupełniają ornamenty w postaci wici roślinnych. Na ścianie północnej nawy widzimy scenę adoracji Matki Boskiej Różańcowej (tu prawdopodobnie jej centrum stanowił obraz sztalugowy) przez postaci w habitach ze św. Dominikiem na czele, a także portret papieża w eliptycznym medalionie. Po przeciwnej, południowej stronie znajdują się wizerunki św. Jana Nepomucena, św. Benedykta, św. Bernarda oraz sceny: Ukrzyżowania, Trójcy Świętej i Biczowania. Pod balkonem chóru widnieje medalion z przedstawieniem św. Izydora. Balkon chóru oraz strop ozdabiają ornamenty roślinne.

Fot. 7. Ściana południowa nawy – św. Jan Nepomucen (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 8. Ściana północna nawy – adoracja obrazu Marii z Dzieciątkiem (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Technika i technologia wykonania polichromii miały ogromny wpływ na stan jej zachowania. Cechuje ją wysokiej klasy warsztat malarski. Sposób malowania na bardzo cienkich gruntach, niemalże laserunkowo, świadczy o wysokim kunszcie twórców, którzy być może na co dzień tworzyli malarstwo tablicowe. Owa minimalna grubość warstwy i dobre przyleganie również przyczyniły się do dobrego zachowania malatury.

Oceniając warsztat, należy zwrócić uwagę na unikatowy charakter malowideł: portretowe przedstawienie większości wizerunków postaci, brak ornamentyki architektonicznej, która łączy poszczególne sceny i wiąże się z ciesielską konstrukcją wnętrza, bardzo bogaty program ikonograficzny, nietypowe przedstawienie sakramentów w tondach. W części nawy – odmienny styl, wskazujący na inny warsztat malarski⁷.

Podczas konserwacji technicznej i estetycznej malowideł wykonano szereg ważnych i interesujących pod kątem konserwatorskim zabiegów. Kluczowym etapem było odsłonięcie polichromii spod czterech monochromatycznych warstw przemaalowań olejnych. Nawarstwienia odsłaniano przez dwa lata w sposób mechaniczny – skalpelami – i chemiczny – rozpuszczalnikami do powłok olejnych. Usunięto także wtórne łatki płócienne zalegające w miejscach ubytków, sęków i łączeń belek zrębowych. Oryginalne łatki i pasy płócienne z występującą na nich polichromią odklejono, oczyszczono z kleju glutynowego, zdezynfekowano PCMC w alkoholu, zaimpregnowano 5% roztworem Paraloidu B-72 w ksylenie, wyprasowano i powtórnie umieszczono w pierwotnych miejscach, używając kleju winylowego – na łączeniach belek. Duże ubytki drewna uzupełniono drewnem iglastym, mniejsze – kitem kredowo-klejowym z domieszką pyłu trocinowego. Kity opracowano zgodnie z fakturą powierzchni oryginalnego podłoża drewna. Pokryto je warstwą szelaku i scalono kolorystycznie z kolorem drewna. Całość polichromii zabezpieczono warstwą roztworu Paraloidu B-72 w ksylenie. Następnie przystąpiono do uzupełnień i rekonstrukcji warstwy malarskiej. Punktowanie wykonano w sposób intuicyjny: scalająco – w miejscach portretów, wyraźnych ciągłych linii, natomiast duże, bardzo ciemne (czernie, czerwienie) i graficzne płaszczyzny – w sposób rozedrgany, poprzez delikatne topowanie. Ważnym dla spełnienia warunków odwracalności działań konserwatorskich był wybór wodnych farb – akwareli i gwaszy. Ponadto, dają one efekt lekkości i laserunkowości zbliżony do techniki i technologii oryginału. Ostatecznie całą polichromię jeszcze raz zabezpieczono 3,5% roztworem Paraloidu B-72 w ksylenie.

Fot. 9. Fragment stropu w nawie – wić roślinna (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Fot. 10. Balkon chóru – wić roślinna (fragment polichromii)

Fot. A. Poloczek, 2008 rok

Do rzadko wykonywanych zabiegów konserwatorskich należy transfer odciętej warstwy belki zrębowej z zalegającą polichromią i połączenie jej z nową belką zrębową. Wykonano go w miejscach, gdzie belki zrębowe były w takim stopniu zdegradowane, że nie sposób ich było utwardzić i zachować. Dlatego poddano konserwacji jedynie fragment podłoża z malowidłem o grubości 7 cm, który odcinano piłą mechaniczną od zniszczonej belki.

Kompleksowe prace konserwatorsko-remontowe przyczyniły się do powstrzymania postępującego niszczenia obiektu. Problem dotyczący rektyfikacji kościoła został rozwiązany. W związku z faktem, iż pochYLENIE obiektu nie postępuje, pozostawiono go krzywym. Jednak w miejscach mało widocznych (w zakrystii, przedsionku i składziku) wykonano odpowiednio głębokie fundamenty i skotwiono do nich zastrzały kontrujące przechylenie obiektu. Wszystkie elementy nadające się do wymiany, tj. zmuszałe belki podwalinowe, XIX-wieczne belki pod oknami i ceglane murki zastępujące belki podwalinowe, zastąpiono nowymi. W przypadku belek z zalegającą na nich polichromią – wykonano transfery, które połączono z nowym drewnem. Wstawiono również nowe lisice, z uwzględnieniem ich przesunięcia, gdyż w zastanej sytuacji zasłaniały malowidło i uniemożliwiały jego odczyt. Dzięki konserwacji technicznej i estetycznej polichromii jej „żywość” i wyjątkowy pod względem artystycznym, jak i ikonograficznym urok, pozostanie na długie lata. Kościół w Żernicy wpisuje się do grupy najlepiej zadbanych i najbardziej interesujących obiektów budownictwa drewnianego w Polsce.

Summary

The Church of St. Michael the Archangel in Żernica – Selected Issues of its Restoration

The Church of St. Michael the Archangel in Żernica (district of Gliwice) is located on the Wooden Architecture Route of the Silesia province. It was built in 1661, while its formerly free-standing tower was erected in 1518. The property is entered in the register of monuments. At the end of 1999, the church was subject to research and exploration works concerning its polychrome decorations. The works revealed fragments of polychrome murals on the church's all walls and

ceilings. Hence, in 2001–2003, the church underwent technical maintenance and restoration works, during which polychrome decorations have been completely exposed. In 2004, restoration works were conducted on the carcass construction and foundation of the church, within which the roof and the roof shingles were also repaired. In 2005–2008 the discovered paintings underwent an aesthetic restoration. The aim of the works, related to restoration of the church value, was to examine it from the historical, dendrochronological, archaeological and chemical perspective. Furthermore, the church was also a subject to complete technical maintenance and aesthetic restoration of paintings, that decorate more than 530 square meters of its walls and ceilings. Some of the many problems, that had to be solved, was the decision concerning straightening of the leaning structure of the building, the process of restoration of fragments of polychrome on a completely technically degraded wooden ground, and the selection of techniques, technology of maintenance and restoration of polychrome decorations and of wooden beams of the church's carcass construction that are the base for paintings.